

CÁC LUẬN ĐIỂM VỀ SỬ HỌC CỦA E.H.CARR TRONG CUỐN “LỊCH SỬ LÀ GÌ?”

HOÀNG HỒNG*

Cuốn sách *Lịch sử là gì? (What is History?)* của nhà sử học Anh Edward Hallett Carr là một trong những cuốn sách lý luận sử học rất nổi tiếng của Phương Tây, xuất bản lần thứ nhất vào năm 1961. Sau bốn lần tái bản vào các năm 1962, 1969, 1977, 1982. Năm 1986, cuốn sách được xuất bản lần thứ hai tại Nhà xuất bản MACMILAN với những chỉnh sửa bổ sung của Carr từ trước năm 1982 (Carr mất tháng 11-1982) và lời giới thiệu của R.W. Davies (Chúng tôi sử dụng bản tiếng Anh của Nxb. MacMillan năm 1986).

Lịch sử là gì? bao hàm những bài giảng của E.H. Carr giảng dạy tại Trường Đại học Cambridge, nội dung cuốn sách đề cập tới những vấn đề thuộc lý thuyết sử học và triết học lịch sử. Cuốn sách này đã được lưu hành rộng rãi trong các trường đại học của Phương Tây. Tác giả E.H. Carr là một trong những đại diện của trường phái "Sử học mới", một trường phái sử học thịnh hành trong những năm 60 - 80 của thế kỷ XX.

Để có thêm cứ liệu tham khảo khi đánh giá hệ thống lý thuyết sử học thế kỷ XX, phần viết sau đây trình bày một số luận

điểm cơ bản của E.H. Carr về sử học trong cuốn sách nêu trên.

1. Sử gia và sự kiện lịch sử

Vấn đề đầu tiên được đề cập đến trong *Lịch sử là gì?* là về mối quan hệ giữa sử gia và sự kiện lịch sử. E.H. Carr không bàn luận đến sự tồn tại khách quan của sự kiện lịch sử, nhưng ông, cũng giống như nhiều sử gia Phương Tây thế kỷ XX, không đồng tình với cách hiểu về sự kiện lịch sử của các sử gia thế kỷ XIX khi họ cho rằng sự kiện lịch sử mang tính khách quan tuyệt đối và nhà sử học giống như một cái máy ảnh, có thể tái tạo sự kiện lịch sử một cách trung thành giống hệt với thực tế.

Theo Carr, sử học không phải là một khoa học chính xác, tái tạo lịch sử không thể bằng các phương pháp mang tính kỹ thuật thuần túy và bản thân sự kiện lịch sử không tự nói lên lịch sử. Ông lý giải rằng, sự kiện lịch sử luôn bao hàm trong nó yếu tố chủ quan vì trước hết, nó được cấu tạo thông qua đầu óc chủ quan của một con người, mà người viết, dù muốn hay không, bao giờ cũng để lại ở đó dấu ấn tư tưởng và tình cảm của riêng mình. "Các sự kiện lịch sử không bao giờ xuất hiện một cách

* TS. Khoa Lịch sử - Trường Đại học KHXH&NV - ĐHQGHN

"thuần nhất" trước mắt chúng ta, do chúng không thể tồn tại dưới dạng "thuần nhất" được. Chúng luôn bị khúc xạ qua đầu người ghi chép" (tr. 16).

Hơn nữa, một sự kiện, muốn trở thành sự kiện lịch sử thì phải qua sự lựa chọn của sử gia. Carr luôn nhấn mạnh đến vai trò chủ thể của nhà sử học đối với sự kiện lịch sử. Trong đại dương mênh mông các sự kiện, nhà sử học chỉ trực vớt lên những sự kiện mình cần, đó là "hệ thống lựa chọn có định hướng để nhận thức sự thực" (tr. 6) và, "sử gia hiện đại có nhiệm vụ kép là vừa khám phá các sự kiện quan trọng, biến chúng thành sự kiện lịch sử và vừa loại các sự kiện không quan trọng và không mang tính lịch sử" (tr. 9). Như vậy là sử gia đã quyết định lịch sử và ông kết luận rằng "*viết sử là cách duy nhất để tạo ra lịch sử*".

E.H. Carr không quá coi trọng sự chính xác khi khôi phục sự kiện lịch sử. Ông cho rằng, sự kiện lịch sử không bao giờ là một thiết kế hoàn hảo giống hệt như nguyên mẫu, mà nhiều nhất, nó cũng chỉ giống về đại thể. Và lại, theo ông, điều quan trọng nhất đối với sự kiện lịch sử là những lời giải thích đánh giá của sử gia. "Sự kiện giống như một cái bao tải, nó sẽ không đứng cho đến khi bạn đặt vào một thứ gì đó" (tr. 5), vì thế "Việc đề cao một sử gia về sự chính xác giống như việc đề cao một kiến trúc sư về việc sử dụng gỗ xẻ đã khô hoặc bê tông một cách phù hợp trong tòa nhà của mình. Sự chính xác là điều kiện cần của công việc nhưng không phải là một chức năng thiết yếu" (tr. 5). Vì sử gia có vai trò rất quan trọng trong quá trình tái tạo lịch sử nên Carr đã nhấn mạnh rằng "Cần phải nghiên cứu sử gia trước khi bắt đầu nghiên cứu sự kiện" (tr. 17).

Không ít lần Carr đã trích dẫn những câu nói nổi tiếng của các nhà triết học lịch sử đầu thế kỷ XX như Croce, Colling Wood, Becker... những người luôn tìm cách chứng minh rằng lịch sử sở dĩ được thức dậy là bởi sử gia đã thổi vào đó ý thức và tư tưởng của thời đương đại, do đó mà "toàn bộ lịch sử là lịch sử tư tưởng" hoặc "toàn bộ lịch sử là lịch sử đương đại". Ông khẳng định: "Chúng ta chỉ có thể hiểu quá khứ và đánh giá quá khứ bằng cặp mắt của hiện tại. Sử gia luôn bị chi phối bởi các điều kiện tồn tại của con người. Những từ đất giá mà ông ta dùng như dân chủ, đế chế, chiến tranh, cách mạng... đều có hàm ý tại thời điểm mà sử gia dùng, sử gia không thể tách rời chúng" (tr. 17).

Vậy sử gia là ai? Carr lý giải rằng, sử gia trước hết cũng là một thành viên của xã hội, ông ta không thể vượt ra ngoài những mối quan hệ của hoàn cảnh xã hội và ông ta không thể đứng ngoài lịch sử để phán xét lịch sử. Carr ví quá trình lịch sử như một đoàn diễu hành, sử gia chỉ là một người như bao người khác trong đoàn diễu hành, cũng rẽ trái, rẽ phải, đi ngược lại, tóm lại là tuân theo dòng chảy của lịch sử.

Như vậy sử gia là sản phẩm của thời đại, là đại diện của thời đại, cá nhân nhà sử học sẽ chẳng có ý nghĩa gì nếu như không mang tinh thần thời đại và "lịch sử là bản ghi chép những gì mà một thời đại nhận thấy đáng ghi về một thời đại" (tr. 49). Từ lập luận trên, Carr kết luận "phải nghiên cứu thời đại trước khi nghiên cứu sử gia".

2. Yếu tố khách quan trong sử học

Carr thừa nhận có nhân tố khách quan trong sử học nhưng lại cho rằng đó không phải là tính khách quan của đối

tượng nghiên cứu (sự kiện lịch sử) mà chỉ là tính khách quan của quá trình nghiên cứu, của mối liên hệ giữa sự thực và giải thích, giữa quá khứ, hiện tại và tương lai. Carr định nghĩa lịch sử "là quá trình tương tác liên tục giữa nhà sử học với sự thực lịch sử của họ, là cuộc đàm thoại vô tận giữa hiện tại và quá khứ" (tr. 24).

Sự thực lịch sử, theo Carr không phải là chân lý vì nó đã qua sự lựa chọn của sử gia, vì thế cái gọi là khách quan trong sử học chỉ có thể hiểu là những tiêu chí để lựa chọn sự kiện và phương pháp để nhận thức sự kiện có đúng đắn hay không.

Nhưng tiêu chí và phương pháp nhận thức nói tới ở đây đều nằm trong ý thức chủ quan của nhà sử học, cho nên vấn đề đặt ra là cần xem xét nhà sử học đặt được sự khách quan như thế nào. Trong phần "Sử gia và sự kiện", Carr đã trình bày rằng nhà sử học là sản phẩm của thời đại và mang quan điểm của một thời đại để đánh giá về một thời đại. Nhưng thời đại nào cũng có những hạn chế do hoàn cảnh quy định và sự hạn chế này thường được khắc phục ở những thời đại tiếp theo. Do đó nhà sử học không những cần phải nắm được những quy định những hạn chế của hiện tại mà còn phải đoán định được bối cảnh của tương lai từ đó mới có thể xác lập được mối quan hệ giữa quá khứ, hiện tại và tương lai để đánh giá chính xác quá khứ. Carr viết rằng "khi nói một sử gia là khách quan phải có hai tiêu chuẩn: Thứ nhất, họ có khả năng vượt qua tầm nhìn bị hạn chế do bối cảnh xã hội và lịch sử hiện tồn..., nhưng khả năng này chưa nêu lên đầy đủ sự khách quan; Thứ hai, họ có khả năng hình dung ra bối cảnh lịch sử của tương lai, điều này giúp họ hiểu sâu sắc và sáng suốt hơn về quá khứ

so với sử gia luôn bị chi phối bởi hoàn cảnh lịch sử đương thời" (tr. 117).

Khi đã nắm được mối liên hệ giữa các yếu tố của quá khứ, hiện tại và tương lai, nhà sử học có thể thiết lập những chuẩn mực để đánh giá quá khứ, những chuẩn mực này khi áp dụng để đánh giá hiện tại thậm chí cả tương lai vẫn phải có sự phù hợp. Theo Carr, đây chính là tiêu chí để khẳng định sự khách quan trong lịch sử. "Và lịch sử chỉ có ý nghĩa và mang tính khách quan khi nó thiết lập được một quan hệ nhất quán giữa quá khứ và tương lai" (tr. 124).

3. Nguyên nhân trong lịch sử

Trong hoạt động nghiên cứu sử học, khôi phục sự kiện lịch sử là khâu cơ bản nhất, khi đã khôi phục được sự kiện lịch sử, nhà nghiên cứu đã trả lời được câu hỏi lớn nhất của lịch sử là: Cái gì đã xảy ra?. Đối với các sử gia thế kỷ XIX, hoạt động nghiên cứu sử học đến đây kết thúc, họ cho rằng, bản thân sự kiện đã nói lên tất cả, nhà sử học không nên đánh giá bình luận, không cần giải thích, không cần dự đoán.

E.H. Carr, cũng như các sử gia khác của thế kỷ XX, không đồng tình với lập luận trên của các sử gia thế kỷ XIX, ông cho rằng nhà sử học có trách nhiệm trả lời một câu hỏi quan trọng khác trong nghiên cứu lịch sử đó là: Tại sao lại xảy ra? tức là chỉ ra nguyên nhân dẫn đến sự xuất hiện của sự kiện lịch sử. Thậm chí ông còn cho rằng "nghiên cứu lịch sử là nghiên cứu các nguyên nhân" (tr.81). Ông lấy ví dụ về Hê-rô-dốt, người cha của sử học, đã xác định mục đích viết tác phẩm "*Cuộc chiến tranh Hi Lạp - Ba Tư*", là "ghi lại chiến tích của người Hi Lạp và người Ba Tư đặc biệt là tìm ra nguyên nhân chiến tranh giữa họ" (tr.81).

Carr dẫn ra một số cách diễn giải nguyên nhân của một số học giả trước đó. Chẳng hạn Montesquieu đưa ra 3 loại nguyên nhân: nguyên nhân chung, nguyên nhân đạo đức, nguyên nhân vật lý. Hoặc các sử gia Xô viết thường qui vào các nguyên nhân kinh tế, chính trị, tư tưởng, nguyên nhân trực tiếp, nguyên nhân bản chất.

Carr cũng nêu hai quan niệm cơ bản chi phối việc xác định nguyên nhân của lịch sử đó là Thuyết quyết định và sự ngẫu nhiên. Theo Thuyết quyết định, mọi sự kiện xảy ra đều nằm trong qui luật do những nguyên nhân có tính bản chất qui định, nó là tất yếu và không thể tránh khỏi. Sự ngẫu nhiên (hay là Thuyết vô định) cho rằng mọi sự kiện xảy ra đều là ngẫu nhiên, không có qui luật nào chi phối, không có nguyên nhân nào qui định. Lịch sử là một chuỗi các sự kiện mang tính ngẫu nhiên.

Về Thuyết quyết định, Carr cho rằng, nhà sử học không nên sử dụng cụm từ "tất yếu khách quan" hay "không thể tránh khỏi" vì trong lịch sử luôn có nhiều phương án, nhiều khả năng có thể xảy ra. Không ai có thể biết được một phương án cụ thể nào đó sẽ diễn ra trên thực tế, tuy nhiên, dựa vào những khái quát, nhà sử học có thể dự đoán được phương hướng chung và từ đó thực hiện chức năng dự kiến. Carr viết: "Sử gia luôn nhìn nhận vấn đề một cách khái quát; và cũng vì vậy họ có thể dự đoán tương lai mặc dù là không cụ thể, nhưng điều đó đều đúng đắn và hữu ích. Tuy nhiên, họ không thể khẳng định một sự kiện cụ thể nào sẽ xảy ra bởi vì cái riêng là đơn nhất và nó có thể bị tác động bởi một yếu tố bất ngờ nào đó... Theo đó, ví như nếu hai hay ba học sinh phát tán

bệnh sởi, bạn sẽ kết luận bệnh sởi sẽ lan tràn..." (tr. 63).

Lý giải về sự ngẫu nhiên trong lịch sử, trước hết Carr dẫn lại những luận điểm của Mác: "Mác đã giải thích hiện tượng ngẫu nhiên trong lịch sử ở ba điểm: Thứ nhất, nó không thực sự quan trọng, nó có thể "thúc đẩy" hay làm "suy thoái" nhưng không làm thay đổi cơ bản tiến trình lịch sử. Thứ hai, một sự kiện ngẫu nhiên này có thể bị thay thế bởi một sự kiện ngẫu nhiên khác vì vậy về sau nó sẽ tự biến mất và vô tác dụng. Thứ ba, sự kiện ngẫu nhiên được biểu hiện dưới hình thức đặc thù cá nhân" (tr. 96).

Carr cho rằng sự ngẫu nhiên, sự bất ngờ luôn là một bộ phận của lịch sử và chúng đã đem lại sự đa dạng và phức tạp trong tiến trình lịch sử, thậm chí có những sự kiện ngẫu nhiên đã có ảnh hưởng lớn đối với lịch sử, Carr lấy ví dụ về cái chết của Lenin đối với lịch sử Xô viết. Tuy nhiên yếu tố ngẫu nhiên chỉ được xem xét trong một hoàn cảnh cụ thể, còn xét về tổng thể sự kiện ngẫu nhiên cũng nằm trong một trật tự có tính logic. Vì thế đối với một sử gia thì các sự kiện ngẫu nhiên không phải là hoàn toàn ngẫu nhiên mà được giải thích theo một lôgic hợp lý (tr. 97).

Tóm lại một sự kiện xảy ra, theo Carr, có nhiều nguyên nhân, có nguyên nhân chung, nguyên nhân ngẫu nhiên, nguyên nhân trực tiếp, nguyên nhân gián tiếp,... Nhiệm vụ của sử gia, khi đã tìm ra một loạt nguyên nhân cần "sắp xếp theo từng loại nguyên nhân với những mối liên hệ chặt chẽ với nhau, sau đó xác định xem nguyên nhân nào là nguyên nhân sau cùng, nguyên nhân của mọi nguyên nhân" (tr. 84).

Mặt khác, sử gia cần diễn giải tính hợp lý của các nguyên nhân. Các nguyên nhân đưa ra thường được nhìn nhận từ các góc độ khác nhau. Nếu trong cùng một lúc, sử gia sử dụng tất cả các nguyên nhân thì sự bất hợp lý sẽ diễn ra, vì thế sử gia phải có một tiêu chí để lựa chọn nguyên nhân (tiêu chí được xác định từ một mục tiêu nghiên cứu nào đó). Căn cứ vào tiêu chí, sử gia loại bỏ những nguyên nhân không phù hợp, giữ lại những nguyên nhân phù hợp. Trong trường hợp này, Carr nhắc lại câu nói của Hegel: "Những cái hợp lý thì được coi là đúng, những cái đúng thì sẽ hợp lý" (tr.100).

4. Lịch sử là một quá trình tiến bộ

Đây không phải là một luận điểm mới trong sử học và triết học. Từ thế kỷ XVIII, các nhà triết học lịch sử như Kant, Turgot, Condorcet... đã chứng minh rằng lịch sử là một quá trình phát triển đi lên. Họ lý giải lịch sử xã hội là một bộ phận của lịch sử tự nhiên, chịu sự chi phối bởi những quy luật tổng quát của tự nhiên và cũng tiến hóa như là sự tiến hóa của tự nhiên. Nhưng họ đã không chỉ ra được những nhân tố quyết định sự phát triển đi lên đó. Họ qui sự vận động của lịch sử như một tất yếu của tạo hóa, không phụ thuộc vào hoạt động của con người. Nhiệm vụ của nhà sử học chỉ là mô tả một cách tinh tế tại bức tranh lịch sử mà không cần tìm hiểu đến sự vận động và biến đổi của lịch sử.

E.H. Carr một mặt khẳng định có sự phát triển đi lên của lịch sử và mặt khác đã tìm cách lý giải bản chất của quá trình này. Khái niệm "tiến bộ" được ông dùng để chỉ sự phát triển đi lên của xã hội và phân biệt với khái niệm "tiến hóa" để chỉ sự phát triển của thế giới tự nhiên. So với quá trình tiến bộ của xã hội thì quá trình tiến hóa của tự nhiên chậm chạp hơn rất nhiều.

Quan sát sự phát triển của tự nhiên và xã hội, Carr đã kết luận rằng: "Tiến hóa qua di truyền chỉ có thể do được qua hàng nghìn hay hàng triệu năm, từ ngày viết lịch sử đến giờ, người ta chưa do được sự biến đổi về sinh học...", "còn tiến bộ xã hội có thể được xác định qua từng giai đoạn" (tr. 108) hoặc "Bộ não với khả năng tư duy bẩm sinh của loài người hiện nay không lớn hơn loài người cách đây 1.000 năm nhưng tính hiệu quả trong tư duy của họ đã được tăng gấp bội do họ đã tích lũy và học hỏi được những bài học kinh nghiệm của các thế hệ đan xen" (tr. 108).

Sự tiến bộ xã hội theo Carr là không có giới hạn, không thể nói tới một cái đích cuối cùng nào đó của lịch sử giả thuyết cho rằng lịch sử có điểm kết thúc có lẽ là phù hợp với "các nhà thần học hơn là các nhà sử học" (tr.109).

Nhưng tiến bộ xã hội không phải là sự đi lên như một đường thẳng vẽ trong đồ thị. Nhìn tổng thể lịch sử nhân loại là phát triển đi lên nhưng xét cụ thể thì lịch sử bao hàm cả những thời kỳ thịnh vượng lẫn suy thoái. Và lịch sử không phải phát triển theo trục đơn tuyến mà là đa tuyến. Tại một thời điểm lịch sử có thể nhận thấy trình độ phát triển rất khác nhau của các khu vực và sự đi lên không phải nằm mãi ở một khu vực mà luôn có sự thay đổi giữa các khu vực. Carr cho rằng sự tiến bộ không phải bắt đầu tại một điểm dừng của một khu vực nào đó mà nó được xuất phát từ một khu vực khác, ông viết: "4 hay 3 nền văn minh của Mác, 21 nền văn minh của Toynbee... cho thấy nền văn minh tiến triển dần lên rồi chững lại tại một điểm và sau đó lại đi lên tại một điểm khác, vì vậy tiến trình đi lên của lịch sử không diễn ra liên tục xét theo thời gian và địa điểm" (tr. 110).

Carr lập luận rằng, khi một nền văn minh đã chững lại thì vai trò của nhóm (giai cấp, quốc gia, khu vực...) cũng chấm dứt, nó không còn tác dụng gì đối với sự phát triển của nền văn minh mới. Đóng vai trò thúc đẩy sự phát triển của một nền văn minh mới là một nhóm hay là một tổ chức khác.

Nguyên nhân của sự tiến bộ không ngừng trong lịch sử theo Carr, được xác định từ hoạt động thực tế của con người. "Niềm tin vào sự tiến bộ không phải là tin vào một quá trình vô thức hay tất yếu nào mà tin vào tiềm lực vốn có của con người" (tr. 113). Tiềm lực này được bắt nguồn từ những mong muốn mang tính bản chất của con người là "được tăng quyền công dân, được không ngừng cải thiện cuộc sống của mình và xóa bỏ bất công" (tr. 111).

Mặt khác, hoạt động của con người trong mọi thời đại luôn để lại cho thời đại sau một kho tàng tri thức, kinh nghiệm, lực lượng vật chất, do đó "Con người luôn tiếp nhận được kinh nghiệm của lớp người trước và tiến bộ trong lịch sử... là sự kế thừa cái đã đạt được. Những tài sản này bao gồm cả vật chất và khả năng nhận thức, biến đổi và tận dụng môi trường" (tr. 111).

Sử gia là gạch nối giữa quá khứ và tương lai, là đại diện cho xã hội đương đại để nói về xã hội đã qua. Sử gia lạc quan tin tưởng vào sự tiến bộ trong tương lai thì cũng có cái nhìn tích cực về quá khứ. Với quan điểm đó, Carr kết luận: "Một xã hội mà mất đi niềm tin vào khả năng phát triển trong tương lai thì cũng nhanh chóng đoạn tuyệt với những tiến bộ trong quá khứ" (tr. 127).

